

Исаев К.

БИЛИМ БЕРҮҮГӨ АРТЫКЧЫЛЫК БЕРИП ӨНҮКТҮРҮҮ – XXI КЫЛЫМДА КООМ ӨНҮГҮҮСҮНҮН ӨБӨЛГӨСҮ КАТАРЫ

УДК: 316./378.5

Дүйнө XXI кылымга, жаңы доорго кирип келди.

Коомдун экономикалык, саясий, социалдык жана руханий жашоосунан келип чыккан процесстердин өз ара байланышын күчөтүү жаңы доорго мүнөздүү көрүнүштөр болуп болуп калды. Бул бир жагынан. Экинчи жагынан – өнүгүүнүн артыкчылыктары өзгөрүлүүдө. Мисалы XX кылымда жогорку технологиялар жана илимий-техникалык революция коомдук прогресстин башкы кыймылдаткычы болуп эсептелген [1].

Бул кылым бир жагынан экономикалык кубаттуулукту жана байлыкты даңазаласа, экинчи жагынан жакырчылык менен жокчулуктун запкысын тарттырган заман катары эсте калды. Жанды алып тынчу оорулар менен жабыркаган жана сабатсыздык туташ жоюлбаган (бир миллиардга жакын адам) доор болду. Катаал согуштук күчтөр салтанат курган, экономикалык үстөмдүк менен опузанын, адамдардын карызга кызыкчылыгын көздөгөн саясаттын, көпчүлүк өлкөлөрдө башаламандык менен мыйзамсыздык өз өктөмүн жүргүзүп келген кылым болду. Кеп көңүлкоштук, жоопкерсиздик, азыркы адамдардын өзүнүн укум-тукумуна адеп-ахлак жаатындагы жасаган кылмышы жөнүндө болуп жатат. Анткени келечек муунга адамдык асылдыктан тыш, кылымдап калыптанган ынанымдарга каршы келген татаал дүйнөнү мурас катары калтырып кетип жатабызбы деп ойлом [2].

Андан тышкары, адамзат цивилизациясы үчүн улуттук масштабда чечилүүчү, улуттук-мамлекеттик өз алдынчалуулук деңгээлинде чечилүүчү проблемалардан маанилүү, андан да негизги маселе боло турган эч нерсе жок. XX кылымдын чыгаан ойчулу жана окумуштуусу А.Д.Сахаров бул тууралуу төмөнкүчө жазган: “азыркы учурдун негизги илимий-техникалык маселелерин дүйнөлүк деңгээлде гана чечүүгө мүмкүн, мисалы, өзөктүк жана термөзөктүк энергетиканы, жаңы айыл чарба технологиясын түзүү, белоктун синтетикалык алмаштыргычтарын өндүрүү, шаар куруу проблемалары, табиятка зыянсыз өнөр жай технологияларын иштеп чыгуу, космосту өздөштүрүү, залалдуу шишик оорулары жана жүрөк кан тамыр оорулары менен күрөшүү, кибернетикалык техника жана башкаларды иштеп чыгуу. Бул милдеттер мамлекеттин эле күчү жетпей турган миллиарддаган чыгымдарды талап кылат... Жер жүзүндөгү адам коомчулугунун

андан ары өмүр сүрүшүн жөнгө салган өнүгүү стратегиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу, жогоруда айтылгандай, ааламдык деңгээлде гана мүмкүн...” [3].

XX кылымдын аягында пайда болгон агымдарда адамзат цивилизациясынын адеп-ахлактык, руханий чөйрөсүнүн өзгөрүүлөрүнүн тегиздигинен караганда билим берүүнүн ролу жана орду кандай? Жер планетасындагы жашоонун өзүнө коркунуч туудурбайбы? Бул абдан маанилүү жана чечүүчү орунга ээ. Так ушул билим берүү чөйрөсү дүйнөдө болуп жаткан окуяларга түздөн-түз карым-катышта же тиешеси бар. Тактап айтканда, бардык учурда кара ниеттиктерге каршы турууга бүт аракетин жумшоо мүмкүнчүлүгүнөн айрылган, дүйнөнүн адеп-ахлактык жана руханий баалуулуктарына ишенимин жоготкон жана маанилүү дүйнө тааным маселелерине илимде да, динде да, билим берүүдө да жооп таба албай убара тартып келаткан пенде - бул адамдын өзү.

Акыркы жылдары көп жазылып, көп эле айтылып жүргөндөй дүйнөнүн бардык өлкөлөрүндө өзүн тигил же бул түрдө ачыкка чыгарган билим берүүнүн бүткүл дүйнөлүк кризисинин маңызы аалам цивилизациясынын көйгөйлөрүн беттеген азыркы учурдагы билим берүүнүн майнапсыздыгында турат [4].

Билим берүү чөйрөсүнүн артыкчылыктары жана баалуулуктары олуттуу эле эмес, келечектүү дагы, ошондой эле адам менен коомдун узак мөөнөттүү суроо-талаптарын канааттандырууга багытталган. Бирден бир билим берүү гана адамзаттын руханий дүйнөсүндө болуп жаткан терс агымдарды кан буугандай токтотуп, оң жолго салууга кудурети жетет. Эгер конвергенция, руханий интеграция, кызматташтык жана өз ара түшүнүүчүлүк – адам цивилизациясынын жан багуу жана прогрессивдүү өнүгүүсүнүн бирден бир мүмкүн болгон жолу болсо, анда ушул эле идеялар билим берүү чөйрөсүндө да башкы ролду ойношу зарыл. Билим берүүгө гана жергиликтүү коомчулуктун дагы, адамзат цивилизациясынын дагы, башкысы адамдын адеп-ахлактык идеалдарынын жана жашоодогу артыкчылыктарынын кайра өзгөрүшүнө жана үзгүлтүксүз байышына тарыхый милдет тагылат. Билим берүүгө түз багытталган XXI кылымдын чакырыгын, таанып билүү, калыптануу тармагын, ал эми керектүү учурларда менталитет менен инсанды жана бүтүндөй коомдук

аң-сезимди калыптандыруучу милдеттерин ордуна козгоп, жүзөгө ашыруу күн тартибиндеги маанилүү маселелерден. [5]. Бирдиктүү дүйнөлүк билим берүүнүн мейкиндиги, улуттук билим берүү системаларынын интеграциясы жана толук айкалыштырып иштөө стратегиялары, универсалдуу билим берүүнү жана тарбия берүүчү идеалдардын баалуулуктарын таанууда жана улуттук өзгөчөлүктөрдү жана билим берүүнүн биригүүчү артыкчылыктарын коргоодо түрдүү доктриналардын акырындап бириктирүү жолдорун табуу керек [6].

Билим берүү тармагындагы салт болуп калган, башкаруудагы максатсыз жана майнапсыз эски көз караштардан арылууга дүйнөлүк билим берүү процессинин өнүгүүсүнүн узак убакыттуу агымын эске алган философиялык-социологиялык так ыкмалардын негизинде гана мүмкүн. Ушунун гана негизинде билим берүүнүн өнүгүшүндөгү жаңы мейкиндиктерди көрүүгө, “бөтөн” билим берүү парадигмаларын жана доктриналарын курулай тууроодон баш тартууга негиз болот. Анткени, булар XX кылымдын койгон талаптары боюнча жетишкендиктери келечек доордун муктаждыктарын канааттандыра албайт. Канааттандыра албаганы алар XX кылымда бөлүп-жаруу жана карама-каршылыктардын татаал тутумуна тушуктурар багытты көздөй жол алып алган. Ааламдык масштабда ой жүгүртүү, адамзат цивилизациясынын биримдигин чыңдоо ниети, түрдүү багытта өнүгүү жолуна түшкөн коомдук аң-сезимдерди руханий жактан бириктирүү далалаты дагы азыркы учурдагы билим берүүнүн дүйнөлүк кризисинен алып чыгуусу мүмкүн. Аныгында азыр билим берүүнүн алдында турган олуттуу көйгөйлөр билим берүүнүн маңызын түшүнүүнү түп тамырынан өзгөртүүнү талап кылууда, айрыкча билим берүүдөгү артыкчылыктарды аныктоо алдыңкы планга чыгып келди. Бирок түп тамырынан өзгөртүү бул тармакта алгач ааламдык цивилизациялык милдеттерди чечүүдө билим берүүнүн ролун жана ордун, саясий жана стратегиялык артыкчылыктарды, баалуулук катары бааланган максаттарды, көп түрдүү психологиялык-педагогикалык милдеттерди ишке ашыруунун технологиялык мүмкүнчүлүктөрүн аныктоочу жалпы билим берүү көйгөйлөрүн чечкенден кийин гана жүзөгө ашуусу мүмкүн. Билим берүүнүн мындай жалпы көйгөйлөр жана анын көз карандысыз, жаш кыргыз мамлекетинин шартындагы тагдыры кеңири талкуунун жана талаш-тартыштын негизи болуп эсептелет. Менин көңүлүмдү филология илимдеринин доктору, профессор, кыргыз-түрк “Манас” университетинин проректору С.Жигитовдун кийинкидей ой толгоосу бурду: “...азырынча милдеттүү билим берүүнү 4 клас кылып, калганын, жарым жартылай төлөтүп окутканга өткөрүү керек... кара жумушка дасыккан дыйкандар, жумушчулар керек... Жаштардын баары компьютер үйрөнгөнгө жапа тырмак бет алды. Ал эми кыргыздын, а тургай Кыргызстандын

компьютерге салып эсептей турган байлыгы жок. Ал турмак калькулятор менен эсептей турган байлыгы жок. Беш эле манжасы жетет” (7). Мындай пикирди катардагы эле адам айтса, көңүл бурбай койсо болот эле. Тилекке каршы, мындай артка карай орунсуз чакырыктар Кыргызстандын алдыңкы ЖОЖдорунун биринин профессорунун оозунан чыгып жатпайбы.

С.Жигитовдун мындай пикири XXI кылымдагы дүйнөлүк билим берүү агымдарына; кыргыз элинин менталитетине; азыркы учурдагы жаштардын баалуу багыттарына каршы келип, билим берүүнү окутуу ишмердиги жана педагогикалык технологиянын салттуу маселелеринин алкагынан чыккан социалдык кубулуш катары анын маңызын жана мүмкүнчүлүгүн толук аңдабагандыктын далили болмокчу.

Билим берүү өзүнүн коомдук статусу жана менталитети, жаратмандык мүмкүнчүлүктөрү боюнча маданияттын бөлүгү катары илим жана дин сыяктуу адамзаттын руханий жашоосунун бардык тармагын камтыган каражат катары бааланып келет.

Чынында билим берүү чөйрөсү өлкө пайдубалын түптөө менен келечек үчүн иштейт. Ар бир жарандык коомдун жана мамлекеттин адеп-ахлактык, интеллектуалдык, экономикалык жана маданий потенциалы түздөн-түз билим берүүнүн абалынан жана анын прогрессивдүү өнүгүү мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды. Бул жагынан алганда ар кандай коом билим берүүнүн өнүгүшүнө кызыкдар болуп, бул тармакка артыкчылык менен мамлекеттик маани бериши зарыл.

Эгер бүгүн XXI кылымдын башында дүйнө түзүлүшүнө көз чаптырса, өлкөлөрдүн өз алына жараша өнүгүү жолуна түшкөнүн жана ар кимиси өз арбайын согуп жаткан кыжылдаган турмуш көнүмүшүн көрүүгө болот. Мындай байланыш башкы, жалпылоочу түшүнүк – социомаданий чөйрөнүн өнүгүү деңгээли: билим берүү, маданият, илим, ден соолук, экологиялык проблемаларды чечүү менен аныкталат. Өзүнүн стратегиялык саясатында социалдык тармакка, айрыкча билим берүүгө артыкчылык берген өлкөнүн келечеги жаркын болот деп ишеничтүү айтсак болот. Бул өзгөрүүлөрдү түшүнүү илимий ой жүгүртүүнү жана баалуулуктардын системасын олуттуу түрдө кайра кароону жаратты [8].

Билим берүү-тарбиялоо процесси элдин, анын ичинде кыргыздардын менталитетинин социалдык жактан маанилүү элементинин кубулушу катары кабылданып келет. Бирок азыркы учурга чейин билим берүү жана адамды тарбиялоо процесси кыргыздарда али иликтене элек. Бирок бул кыргыздар башка элдердей эле билим алууга умтулган эмес дегенди түшүндүрбөйт. Муну археологиялык табылгалар, ар кандай жазуу түрүндөгү тарыхый жана рухий мурастар тастыктайт. Мындай пикирди, белгилүү археолог Е.Ларичев: “18 миң жыл мурда Сибирде мамонтторго ууга чыккан аңчылар мате-

матика, геометрия жана астрономия тууралуу кеңири билимге ээ болушкан” – деген ою менен ырастаганга аракет кылган [9].

Ч. Валиханов: “Европада көчмөн уруулар башаламан жашоо кечирген жапайылар болгон, деген жалган түшүнүк азырга чейин бар. Көчмөн монгол же кыргыз жөнүндөгү түшүнүк мал сыяктуу маңыроо киши кейиптенгендер менен тыгыз байланышта каралган. Көчмөн кыргыз отурукташкан карапайым татар менен түрккө караганда өзүнүн акыл-эс жөндөмү боюнча кыйла жогору турган” [10].

Акыл менен билим, абийир менен ишеним - кыргыздар тутунган башкы дөөлөт болуп эсептелген жана бул көрүнүштөр көптөгөн чоң жана кичи эпостордо айтылып, жомоктордо, легендаларда, макал-лакаптарда жана башка элдин руханий эстеликтеринде мүлдө эскерилип келген. Буга бир-эки макалды мисал келтирсек болот: “Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат”, “Билимдүү ар балээден кутулат, билимсиз мин балээге тугулат”, “Билимдүү болмок оңой, адам болмок кыйын”, “Билим – элге, суу – жерге”, “Билимдүүгө дүйнө жарык” ж.б. [11].

Элдин менталитетин калыптандыруудагы билим берүүнүн орду жана ролу тууралуу түрк элдерине тиешелүү көптөгөн жазма булактар күбөлөндүрөт: сак доорундагы (биздин доорго чейинки V к.), байыркы түрк орхон-енисей жазуулары (VI–VIII к.к.), Сирия-манихей жазма эстеликтери – манихейлердин “Хуастуанифт” кечирим сурап сыйынуусу, “Төлгө китеби” жана башкалар (VI–VIII к.к.), будда мазмунундагы байыркы түрк тексттери (VIII–XIII к.к.), “Коркут-ата китеби” (VII–VIII к.к.), “Огыз наме” (IV–X к.к.), Аль-Фараби жана анын шакирттеринин эмгектери (IX–XII к.к.), Жусуп Баласагындын “Кут алчу билими” (XI к.), Махмуд кашкаринин “Түрк тилдер сөздүгү” (XI к.), Ахмад Югнакин “Хибатул Хакайи” эмгеги (XII к.), Кулкожо Акмат Яссавинин “Дидаун хикмет” эмгеги (XII к.), “Сулейман Бакырганинин китеби” (XII к.), “Кодекс Куманикус” (XIV к.), Насредин Рабгузинин “Кысса Рабгузи” (XIV к.), Кадыргали Джаларинин “Жами аттауарих” (1660-ж.), “Шейбанинаме” Бинал (XVI к.), Рузбихананын “Михманианейи Бухрасы” (1509-ж.), Захреддин Бабурдун “Бабурнамеси” (1529-ж.), Мухаммеда Хайдары Дула-тинин “Тарихи Рашиди” эмгеги (1545-ж.), Мир Мухаммада аль-Бухаринин “Шарафиямейн шахи” эмгеги (XIV к.), Масуд бей Осмон Кухистанинин “Тарихи Абул Хайркани” эмгеги (1544-ж.), Абул Газинин “Шаджарайи Тюрк” эмгеги (1664-ж.), Кожанкулбек Балхинин “Тарих и Кыпчак Хани” эмгеги (1772-ж.), Мухаммед Кохандинин “Тарихи Шахрухи” эмгеги (1871-ж.) [12].

Материалдык маданият эстеликтери (аскадагы сүрөттөр, чоподон жасалган статуэткалар, монеталар, металлдан жасалган көркөм буюмдар ж.б.) дагы Түркстан аймагынын билим берүү процесинин структурасына кирген Аскага чегерилген

кырк миң сүрөттүн ичинен Ала-Тоо аскасынын Саймалы-Таш капчыгайындагы сүрөттөр – бул ырым-жырым бийлерин, музыкалык аспаптарды, турмуш-тиричилик көрүнүштөрүнүн чагылдырылышы [13].

Бул Түркстан чөлкөмүндө жашаган элдердин маданий-агартуу турмушу жөнүндө белгилүү жазма булактардын азыраак эле бөлүгү.

Чыгыштын рухий жашоосу адамдын жашоосундагы билимдердин мааниси жөнүндө, билимди дайыма өркүндөтүп туруу жана аларды практикада колдонуу зарылдыгы жөнүндө өзгөчө ойлорго карк толгон. Билимдин улуулугу жөнүндө лирик акын Рукниддин Ахвандинин (1337-ж.): “Билим сууга чөкпөйт, отко күйбөйт, аны бороон-чапкын дагы кыйшайта албайт” Ошондой эле: шамчырак жолду жарык кылган өңдүү, илим менен билим сага ишенимдүү жолду көрсөтөт, ага ээ болгон адам “кемесиз эле суу мейкиндигин жиреп өтөт” – деген мыкты кеби бар [14].

Түркстан чөлкөмүндөгү билим берүү IX–XII к.к. “Чыгыш кайра жаралуусунда” (Европага караганда бир нече кылым мурда) өзгөчө кеңири өнүккөн, ал жогорку жана орто мусулман мектептеринин пайда болуусу менен окуу жайлардын тез көбөйүшү менен мүнөздөлгөн.

Чыгыштагы, анын ичинде Түркстан чөлкөмүндөгү бул мектептер Европадагы алгачкы университеттер түзүлгөнгө чейин эле 300 жыл мурда пайда болуп, иштей баштаган. Чыгыш кайра жаралуу доорундагы мусулман мектептеринде жана медреселеринде диний илим гана албастан, светтик философия, астрономия, астрология, математика, поэзия, музыка, укук, медицина ж.б. да окутулган. Бул медресе окуучуларынын диний жана илимий билимге ээ болушуна өбөлгө түзгөн [15].

Көптөгөн кылымдар кучагында кыргыз маданияты көчмөн маданиятка негизделип келген. Кыргыз уруулары тутунуп келген көчмөн жашоо образы, бул өзгөчө тиричилик же чарба жүргүзүүнүн бөтөнчө ыкмасы гана эмес, дүйнөнү руханий өздөштүрүүнүн уникалдуу ыкмасы да болуп эсептелет. Көчмөн маданияттын шартында элдин руханий турмушу тарыхты, каада-салтты, диний түшүнүктөрдү, укуктук мамилелерди, жалпысынан алганда элдин рухий тажрыйбасы деп атай турган көрүнүштөрдүн баары менен мүнөздөлүп келген. Көчмөндүн жан дүйнөсү тоодой кең жана эркин болгон. Ал узак убакыт өзү менен өзү жана табият менен болуп, космостук категориялар тууралуу ой жүгүртүп, жаратылыш менен камыр-жумур жашап келген. Анан дагы сөзгө маани берип, сөз кунун баалап, сыдыргыга салгандай көркөм ыргак менен сүйлөп, наркка баш ийген. Чыгыш адамы учурдун күрөө тамырын кармап билип, жаратылыш мыйзамына ылайык иш кылган; көп учурда чыгыш адамынын ой жүгүртүүсү тышкы дүйнө менен карым-катышта болуп, өзүн руханий жактан байытууга аракет кылган, Чыгыш адамынын салттуу ой

жүгүртүүсү космо борбордук: адам табият менен таттуу мамиледе болот, өзүнүн “менин” жаратылыш менен шайкеш алып жүрөт, аны менен өзүнүн “менин” күнүмдүк турмуштун ыпыр-сыпырына аралаштырбаганга, кара курсак камын ойлоп чуркабаганга тарбиялаган, мына ушундан анын ой жүгүртүүсүнүн ар кыл арсеналдарга бай масштабы келип чыккан. “Көчмөн адамдын бай маданиятты жаратууга көздөгөн ой жүгүртүүсүнүн жалпылыгы, Азия борборунун байыркы көчмөн маданиятын өзүнүн азыркы учурдагы түздөн-түз уландысы бар өзүнчө цивилизация катары бөлүнүп чыгуусуна өбөлгө түзгөн – бул Орто Азиянын көптөгөн улуттук маданиятынын өнүгүүсүнүн башаты болуп калды [16].

Көчмөн коомдогу балдарды окутуу жана тарбиялоо процесстери күнүмдүк коомдук жана өндүрүштүк жашоо процессинде ишке ашырылган, коомчулуктун туткасы болгон чоң адамдар өзүнөн кичүүлөргө карай үлгүлүү жүрүм-турумдары жана улуулук насааттары менен тарбия иштерин жүргүзгөн. Үй-бүлөдө негизинен улуусу кичүүсүн жумшап, билбеген нерсесин үйрөтүп, тарбиялаган. Кичүүлөрү улууларын карап түздөгөн. Энинин, атанын, негизи эле улуулардын үй-бүлөдөгү ролу жөнүндө, алардын келечек муунду тарбиялоодогу милдети тууралуу элдик акылмандык ташка тамга баскандай айтып келген. Белгилүү этнограф А.А.Диваев 1876-ж.: “Алардын (кыргыз менен казактын) турмуш-тиричилигин карап отурсаң көчмөн жана эркин жашоо, бул элдер элдик оозеки чыгармачылыкка бай келип, өздөрүнүн улуттук баалуулуктарын жашоо мүнөзүнө айлантып алышкан жана өтө таланттуу акындар, ырчылар, аңгемечилер алардан көп чыгып, бүтүндөй поэмаларды, легендаларды ж.б. оозеки жатка айтканына күбө болосуң” – деп жазган [17].

Көчмөн кыргыз маданиятында дүйнө жана өзү жөнүндө адамдын ар кандай билимдери ырааттуу эмес, диний, мифопоэтикалык түрдө болуп келген. Дүйнөгө болгон философиялык мамиле бул жерде дүйнөнү кабыл алуунун поэтикалык формасы менен түздөн-түз байланыштуу. Аныгында кыргыз, табияттын өзгөчө балдары катары ырларда, поэзия, философияда өз көз карашын билдирип келген. XIX кылымдагы немис ойчулу Ф.Шлегелди окуганда философия менен поэзиянын бир бүтүн түшүнүк экенин туясын: “Поэзия менен философия, - деп жазган ал, - бул бир бөлүнгүс бүтүндүк, алар өз ара дайым байланышып Кастор менен Поллукс сыяктуу бирге жүрүшөт. Алар өз ара адамзат баалуулуктарын бөлүшүп алат. Бирок алардын түрдүү багыттары дал ортодон кесилишет; бул жерде, тереңинде ыйыктардын ыйыгы поэзия менен философиянын бийик духу ажырагыс ажайып көрүнүш” [18].

Кыргызстандагы билим берүү процесси колониялаштыруу жана падышачылык учурунда кеңейип, мамлекет тарабынан каржылануучу жаңы

билим берүү мекемелери түзүлдү. Түрк тилдүү элдер үчүн аралаш типтеги мектептер, орус-улуттук мектептер, конфессионалдык жана кесиптик мектептер уюшулган.

Түркөстан чөлкөмүнүн Россияга кошулуусуна чейин мусулман мектептери (мектеп жана медреселер) мектептин бирден-бир түрү болуп, аталган аймак калкынын улуттук маданиятын өнүктүрүүдө Чыгыш жана Азиянын байыркы жана жогорку маданиятына жалпылоого өбөлгө болгон. Чыгыш менен Батыштын, Түркөстан, анын ичинде Кыргызстан элдеринин орус калкынын маданиятынын жана билим берүү системасынын өз ара карым-катышы биздин элдин маданиятынын өз ара байышына жол ачкан.

Түркөстан чөлкөмүнүн жана өзгөчө Кыргызстандын шартындагы билим берүү проблемаларына үстүрт көз жүгүрткөндө, тарбиялык окутуу бардык өсүп келе жаткан муунду камтып, ар биринин ар кандай шык-жөндөмдөрүн, билимин өркүндөтүүгө өбөлгө түзгөнүн байкоого болот. Ошондой эле алар окуп эле тим болбостон, башкаларды окуткан, өзүнүн уруулаштарына тажрыйба, билимдерин берген. Окутуу жана тарбиялоо, маданиятты муундан муунга өткөрүү функциялары бардык чоң адамдар тарабынан балдарды жана өспүрүмдөрдү коомдук, үй-бүлөлүк жана жеке милдеттенмелерин аткарууда камсыздалып келет.

Ошондой эле Чыгыш жана Батыш адабиятын иликтөө көрсөткөндөй адамга билим берүү проблемасы антропология проблемасы менен тыгыз байланышкан [19]. Адамдын жана адам коомунун мындай өнүгүүсүндө билим берүү цивилизациянын бардык этаптарында ажырагыс көрүнүш болуп келген. Бул жагынан алганда билим берүү жеке жана коомдук менталитет жана маданият түзүүчү маанилүү жана максаттуу компонент катары роль ойнойт. Кыргызстандагы XX кылымдагы билим берүү процесси бири-бирине каршы келген кубулуштар менен мүнөздөлгөн. Ириде белгилеп коюучу маселе XX кылымдын башында азыркы Кыргызстандын аймагында ойчулдардын, айтуучулардын, манасчы, акындардын ж.б. өзүнчө бир тобу жашаган. Алардын арасында өзгөчө орунду Арстанбек, Тоголок Молдо, Жеңижок, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Калыгул, Алдаш Молдо, Нышан Молдо, Келдибек, Чоюке, Балык, Акылбек, Чонбаш, Тыныбек Жапый уулу, Сагынбай Орозбак уулу, Акмат Рысменди уулу, Жаныбай Кожек уулу, Саякбай Каралаев, Кара Молдо, Ыбрай Туманов, Нурдин Молдо, Жумамүдүн Молдо, Токтогул Сатылганов, Эшмамбет Байсеитов, Барпы Алыкулов, Калык Акиев, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакеев ж.б. бар.

Кыргызстандагы советтик бийлик учурунда сабаттуулук менен билим берүүнүн деңгээли дароо жогорулап, алфавит эки ирет алмашты (1924-жылы араб алфавитинен латынга, ал эми 1943-жылы латындан кириллицага), жалпы орто билим берүү

жүзөгө ашып, жогорку, орто, кесиптик билим берүү өнүктү, туруктуу иштеген маданий-агартуу мекемелери, кесиптик театрлар ж.б. жаралды. Бул жагынан алганда советтик билим берүү системасынын жетишкендигин белгилеп койсок болот. Ошол эле учурда 70-80 жыл өкүм сүргөн советтик бийлик учурунда билим берүү процесстери жана кыргыз улуттук маданиятынын өнүгүү жолдору өзгөрүүгө учурап, идеологиялык жактан башка өнүктө түшкөн. Кыргыздардын менталитети оң жагынан да, терс жагынан да олуттуу өзгөрүүгө учурады. Терс жагына дегенибиз кылымдап калыптанган руханий жана маданий салттарды унуткан “манкуртчулукту” туюндурат [20].

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгын чыңдоо жана калыптандыруу процесси, коомдун адеп-ахлактык каатчылыкка кабылып, өз ичинен ирий баштаганына карабай, жаштардын талашсыз баалуулук катары билим алууга умтулуусу азайбастан, улам көбөйүү жолуна түшүүдө. Бул тууралуу жүргүзүлгөн социалдык иликтөөлөр ишенимдүү күбөлөндүрөт. Ошентип, 90-жылдардын башында Бишкек политехникалык институтундагы илимий-изилдөө социологиялык лабораториясы кесиптердин рейтингин иликтөөнү жүргүзгөн. Республика боюнча 4422 респондент суралып, анын ичинде 56,5% - айылдын тургундары, 36,8% - шаар, 6,7% - тургундар ж.б. Эң жогорку көрсөткүч даргердик кесип болуп, андан кийин катары менен: окумуштуулук, дипломат, кооператор, аскер кызматчысы, инженер, айыл арба адиси, мугалим ж.б. турат [22].

Республиканын коомдук турмушун бардык жактан реформалоонун процессинде калктын кызыкчылыгы, баалуулуктары канчалык өзгөрүлгөнүн билүү үчүн, биз 1997-жылы жазында окумуштуулар менен журналисттердин ортосунда эксперттик сурамжылоо жүргүзгөнбүз. “Сиз жана балдарыңыз үчүн кайсы баалуулук маанилүү болуп эсептелет?” деген суроого, респонденттер жооп берип жатып, баалуулуктарды гана тандаган жок, аларды кийинкидей тартипте көрсөтүп, маанилүүлүгүн дагы аныктаганга аракет кылышты: билим берүү - 23,2%, адеп-ахлак - 21,6%, кесипкөйлүк - 21,6%, байлык - 9,5%, бедел - 9,5%, альтруизм - 6,8%, бийлик - 5,3%, ж.б. Көрүнүп тургандай, булардын арасынан билим берүүгө артыкчылык берилди.

“Билимди кантип алса болот?” деген суроого төмөнкүдөй жооп болду: ЖОЖду окуп, аяктап – 54,1%; өз билим деңгээлинди өз алдынча көтөрүү менен – 26,1%; өзүндүн үстүндө үзгүлтүксүз иштөө менен, тактап айтканда “билим алууга эч качан кеч болбойт” - 4,9% жана 14,8% респонденттер жооп берген эмес [22].

1996-1998-ж.ж. ичинде жаштарда баалуулуктар динамикасын изилдөө максатында Ош, Нарын жана Чүй облустарынан 800 адамды камтуу менен байкоо жүргүзүлгөн. XXI кылымдын башында Кыргызстандын жаштары баалуулук багыттарынын туту-

мунда биринчи орунду билим берүүгө аткарган. Жаштардын пикири боюнча билим берүү материалдык камсыздоонун булагы болуп эсептелет (23% суралгандар). Рынок мамилеси турмуштун бардык чөйрөсүнө тамырлай баштаганда, билим берүүгө прагматикалык мамиле басымдуулук кылууда [23]. Студенттердин санынын өсүшү кокустан эмес: мисалы, 1990-жылы студенттердин саны - 58,8 миң, ал эми 1997-жылы - 97,7 миңге жетип калды. Эгер окуу жайларга тапшыруу көрсөткүчү (% калк эсебинен 6-23 жаштагы куракта) 1993-жылы 61%, 1996-ж. - 65%, анда 1998-ж. - 71%га жетип калган [24]. Ага ылайык жашоонун азыркы стандарты жана сапаты түшүнүгү калктын баалуулук багыттарынын түзүмүндө жалпысынан, жаштарда өзгөчө билим берүү деңгээли жогору жана дагы өсүүдө десек болот. Билимсиз, кайсы бир билимге ээ болбогон адам заманбап жашоонун агымына кошула албайт. Жогорку деңгээлдеги адистерди даярдай албаган өлкө заманбап технологияларды кабыл алууга, экономиканы, социалдык мамилелерди жана руханий турмушту аныктоого жөндөмсүз. Билим жана билим гана коомдук аңсезимдин менталдык баалуулуктарын тиешелүү деңгээлде сактап жана өнүктүрүүгө, алардын байышына жана өнүгүшүнө кепилдик берүүгө жөндөмдүү. Билим берүү абдан маанилүү социалдык институт катары көз карандысыз мамлекетти жана анын коопсуздугун чыңдоого көмөк көрсөтөт.

Кыргызстанда цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы формаларын издөөгө байланыштуу болуп жаткан бүгүнкү процесстер билим берүү чөйрөсүндөгү туруктуулукту сактоо жана менталитетти байытуу, руханий көз карандысыздыкты камсыздоо муктаждыктарына белгилүү деңгээлде байланышкан. Өнүгүү экономикалык дагы, социалдык дагы чөйрөлөрдө билим берүү фактору катары камсыздалат. Анткени экономикада дагы, социалдык чөйрөдө дагы билим берүүнүн өнүгүүнүн даражасы негизинен өнүгүүнүн шарты катары кызмат кылат. Мындай мыйзам ченемдүүлүк жана өз ара шартташуучулук коомдук турмуш чөйрөсүндө жана социомаданий динамиканын приоритеттүү өнүгүү зарылдыгы Кыргыз Республикасынын XXI кылымдагы өнүгүү өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп калмакчы.

Кыргызстандын либералдык-рыноктук экономикага өтүү учурунда жана цивилизациялык демократияда мамлекетте жана билим берүү тутумунда, ал тургай адамды тарбиялоодо түм тамырынан бери өзгөрүүлөр болот.

XXI кылымдын билим берүү модели илим, техника, квалификациялардын жана билим берүү кызматтарынын адамга болгон заманбап талабын жокко чыгара албайт. Мамлекеттин күчү жана кубаты илимий, экономикалык, социомаданий жана руханий дараметин түзүүнүн негизги өбөлгөсү катары адам ресурстарын өнүктүрүүнүн деңгээли менен аныкталат. Так ушул багытта XXI кылымда

түрдүү өлкөлөрдүн жана бүтүндөй аймактардын (мисалы, Борбордук Азиядагы) лидерлик, өзүнүн коопсуз жашоосу үчүн атаандаштыгы өнүгүп отурат. Тилекке каршы, калктын негизги бөлүгүнүн билиминин жана тарбиясынын тайыздыгы өз алдынча башкарууга жөндөмсүздүктүн, саясий маданиятынын төмөндүгүнүн себеби, аң-сезимсиз түрдө эле бирөөнү ээрчип чуу чыгаруунун, күндөлүк терс көрүнүштөрдүн, өзүн-өзү өлтүрүүнүн, баңгичилик жана ичкиликке берилүүчүлүк, турмуштук реалийлерди бурмалоонун өбөлгөсү катары каралып келет. Социалдык көйгөйлөрдүн жана коркунучтардын мындай жагымсыз тутуму инсандан, жарандык коомдон жана мамлекеттерден адам жаш кезинде мүмкүн болушунча ар тараптуу билим жана тарбия алуусуна шарт түзүү үчүн биргелешип иш-аракет кылуусун талап кылат. Белгилүү болгондой эң чоң салым – бул адамга, анын билимине, маданиятына, жалпы руханий жана кара күч жактан өнүгүүсүнө болгон салым. Азыркы учурдагы мамлекеттин жана коомдун ийгилиги кандайдыр бир элиталык топтордун түзүлүшүнөн эмес, жалпы элдин маданий жетишкендиктеринен жана кесиптик жактан жогорку дардыгыгынан каралып аныкталат. Ааламдык мүнөздөгү татаал процесстер жөнүндө маалымат айлампасына кирип, социалдык көрүнүштөргө үн катып, туура дүйнө таанымга ээ болушу үчүн ар бир адам жетишерлик жогорку билимге ээ болушу шарт.

XX кылымдын аягында квалификацияланган эмгекти аткаруунун өзүнчө жолу пайда болду. Заманбап маалыматтык технологиялар саналуу сааттын ичинде эле төгөрөктүн төрт бурчундагы керектүү дасыккан адистерди таап, аны менен жеке келишим түзүп иштөө жагын сүйлөшүп коет. Билим берүү кызматтарынын жана долбоорлорунун жетишерлик көп түрдүү рыногунун алдында турган адам өзүнүн жеке билими багытын өз алдынча тандай алат.

Ошентип, жаңы коомдук муктаждыктар билим берүүнүн жаңы парадигмалары жөнүндө маселени коет. Юнеско тарабынан сунушталган XXI кылымдагы билим берүү боюнча эл аралык комиссиянын “Билим берүү: ачыла элек кенч” аттуу баяндамасында айтылгандай, XXI кылымдын билим берүү идеалы энциклопедиялык билимге негизделген классикалык идеалдан таптакыр айырмаланат. Жаңы билим берүү идеалы төрт принципке негизделет: таанып-билүүнү үйрөнүү; аткарууну үйрөнүү; бирге жашоону үйрөнүү; жашоону үйрөнүү [25].

Кыргызстанда билим берүүнүн көп деңгээлдүү үлгүсү калыптанууда. КР Конституциясынын 32-беренесине ылайык, “Мамлекет ар бир адамдын жөндөмүнө ылайык кесиптик, атайын орто жана жогорку билим алууну камсыздайт. КР ар бир жараны билим алууга укуктуу. Негизги билим милдеттүү жана бекер берилет, ар бир адам аны мамлекеттик окуу жайларынан ала алат” [26].

Республикада “Билим берүү жөнүндө” мыйзам кабыл алынып, анда билим берүүнү демократиялаштырууну жана гумандаштырууну камсыздаган ченемдер түптөлгөн. Улуттук билим берүү жаатында жаңы көз карандысыз мамлекеттик саясаттын негизги принциптери калыптанды. “КРдеги адамды туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясында” коомдун жогорку маданий-адеп-ахлактык деңгээлине жетүү 2015-жылга чейинки узак мөөнөттүү максат катары коюлган... [27].

“Билим”, “XXI кылымдын кадрлары”, “XXI кылымдагы Кыргызстандын социалдык чөйрөсүн өнүктүрүүнүн модели” аттуу президенттик программалар иштелип чыкты. КР Президентинин мындай фундаменталдык документинде “бүгүн биздин өлкө дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине татыктуу кирүүгө реалдуу мүмкүнчүлүккө ээ”. Бул үчүн бизде бардык божомолдор бар. Өзүңүздөр ойлонуп көрүңүздөр. Бул биринчиден, элибиздин билимге болгон ынтабигый умтулуусу, жаңылыктарды тез кабыл алуусу жана жогорку билимге ээ болушу. Экинчиден, бул биз сактап эле калбастан, кеңейтүүгө жетишкен өлкөбүздүн билим берүү базасынын мыктылыгы” [28].

Бирок проблема дайым тигил же бул мыйзам жоболорунун “иштеп кетүүгө жөндөмдүүлүгүндө” жана натыйжалуулугунда болуп келди. Тилекке каршы, кооз сөздөр иш жүзүнө ашпай, айтылган жерде калып келет. Азыркы бийлик деле сөздөн ишке өтүүгө аракет кылууга көп деле кызыкдар эместей. Билим берүүнүн милдеттүүлүгү жана акысыздыгы жөнүндө конституциялык укук бузулууда. Билим берүүнү коммерциялаштыруу улам арышын керип, тереңдөөдө. Бүгүн студенттердин жарымынан көбү контракт менен окууда. Мектептерде ар кандай акча чогултуулар кеңири тамырлап кетти. 1998-жылы мектепке 8588 бала, 1999-жылы – 5074 бала барбай калган. 1998-жылы 1143 бала мектепке жылуу кийими, бут кийими жана мектеп буюмдарынын жоктугуна байланыштуу барбай калган [29]. Балдардын арасында кылмыштуулук күчөп барат, ага мисал 1997-жылы 1349 кылмыш, 1998-жылы – 1409 кылмыш жашы жете электер тарабынан жасалган [30]. Мугалимдер айлап эмгек акысын ала албай келишүүдө. Мамлекеттик жана жеке окуу жайларында алып жаткан билимдин сапаты, анын жеткиликтүүлүгү жана моралдык-эстетикалык тараптары принципалдуу бойдон калууда.

Жаңы парадигма менен пайда болгон билим берүү максаттарынын өзгөрүлүшүнө байланыштуу, окуу-тарбиялоо процесси мазмуну дагы, ыкмасы дагы жаш курактан баштап эле түп тамырынан кайра өзгөртүүнү талап кылат.

Бүгүнкү татаал жана тез алмашуучу коомдо мугалим өзүнүнокуучулары жашаган жерди жана аларды турмушка даярдоочу социалдык дүйнөнү билгенде жана ал өз иш-аракеттерин социалдык натыйжалар аркылуу баалай алганда гана билим

берүү шайкеш болмокчу [31].

Дүйнөлүк коомчулук өнөр жай дүркүрөп өнүккөн учур ХХI кылымдын босогосунда туруп, адамды туруктуу өнүктүрүү программасын күн тартибине алып чыгышты. Азыркы учурдагы коомдун келечек өнүгүүсүнүн ааламдык фактору болуп билим берүү, маданият, адамдын демократиялык туруктуулугу эсептелет. Билими жана маданияты өнүкпөгөн өлкөдө дегеле өнүгүү болбойт. Ошон үчүн кирип келген ХХI кылым Кыргызстан үчүн илим-билимдин кылымы болушу шарт. Кыргызстандын улуулугу – анын руханий жана адеп-ахлак жактан өнүгүүсүндө.

Биз мамлекеттин жана жеке адамдын турмушундагы артыкчылыктарды жана баалуулуктарды калыбына келтиришибиз керек. Бул үчүн билим берүүнү бардык адамдар караңгыдан чыгуунун жалгыз жолу, өзүн турмушка аралаштыруунун мыкты өбөлгөсү катары сезип-туйуп, билимдүү болуу менен гана жашоодогу бийик максаттарды багындырып, рухий өлбөстүккө кадам таштоо болорун түшүнүүсү керек.

Убагында КР Президенти А.Акаевдин: “Биз өнүгүү стратегиябызды иштеп чыгууда өзүбүзгө үч негизги жана өтө татаал суроону коюшубуз керек: Биз ким болгубуз келет? Кайда барабыз? Жана буга кантип жетебиз?” деген [32]. Билим берүүнү коммерциялаштыруу жөнүндө ойлонгондо кыргыз элинин менталитетин жана эл аралык тажрыйбаны эске алуу менен олуттуу мамиле жасоо зарыл. Ошентип, Австрияда 1774-жылы эле мектептер жөнүндө мыйзам кабыл алынып, милдеттүү орто билимди бекер алуу киргизилген [33], ал эми Улуу Британиянын, Германиянын, Франциянын бардык ЖОЖдору мамлекеттик болуп эсептелет [34]. Бардык мектептердин материалдык-техникалык жана илимий маалыматтык базасын түп тамырынан кайра өзгөртүү керек. Мугалимдердин айлыгы дүйнөлүк деңгээлге ылайык келүүсү зарыл. Билим берүү проблемалары социологиянын, социалдык психологиянын жана педагогиканын мындан ары системалуу изилдөө объектиси болууга тийиш.

Эскертүүлөр:

1. Социальному развитию народа Кыргызстана - прочный экономический фундамент. Послание Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева к народу Кыргызстана и Жогорку Кенешу Кыргызской Республики // Слово Кыргызстана, 1998 год 30 сентября.

2. Глобальные социальные изменения, которые произошли в течение XX века, интересуют многих социальных мыслителей. См. например; **А.Дж. Тойнби**, **Гершунский Б.С.**, **Сахаров А.Д.** **Чингиз Айтматов**, **Дайсаху Икэда**, **Яновский Р.** и др.

3. **Сахаров А.Д.** О стране и мире. - Нью-Йорк, 1976. - С. 116-119.

4. См.: **Яновский Р.** Глобальные изменения и социальная безопасность. - М., 1999. - С. 21-35; **Коптюг В.А.** На пороге ХХI века. - Новосибирск: СО РАН, 1995; Анализ систем на рубеже тысячелетий: теория и практика. - М., 1997.

5. **Марков В.В.** Разум и сердце: история и теория менталитета. - СПб, 1993. **Зубков Е.Ю.**, **Купрянов А.И.** Ментальное изменение истории: поиски метода // Вопросы истории. - 1995. - №7. **Пушкарев Л.Н.** Что такое менталитет? Исторические заметки // Отечественная история. - 1995. - №3. **Гачев Г.Г.** Национальный мир и национальный ум // Путь. - 1994. - №6. **Мамардашвили М.К.** Как я понимаю философию. - М., 1992. **Лебон Г.** Психология народов и масс. - М., 1995. **Его же.** Психология толп. - М., 1998, и другие.

6. **Гершунский Б.С.** Философия образования для ХХI века. - М., 1998. - с. 108-198.

7. См.: Интервью. Салижана Жигитов, филология илимий доктору, профессор Кыргыз-Түрк эл аралык “Манас” университетинин проректору // Газета Кут билим. - 10.07.1999 г.

8. См.: **Абалкин Л.И.** Актуальность проблем социокультурной динамики / Тенденции и перспективы социокультурной динамики. - М., 1999. С. 5-9. **Янковская Н.А.** Образование как объект социокультурной динамики / Питирим Сорокин и социокультурные тенденции нашего времени. - М., СПб. 1999. - С.84-87.

9. **Ларичев В.Е.** /, Пещерные чародеи. - Новосибирск, 1980. - С. 29-35, 211— **Ларичев В.Е.** Колесо времени. - Новосибирск, 1986. - С. 160-174.

10) **Валиханов Ч.** Избранное. - Алма-Ата, 1967. - Т.У. - С. 92.

11) Словосици и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К. Юдахина. - Б., 1997. - С. 45, 82.

12. **Болгонбаева Б.Д.** Духовное наследие в образовательном процессе. - Алматы, 1998. - с. 101.

13. Кыргыз жергеси. Энциклопедия. - Ф., 1990. - С. 246.

14. Цитаты по кн. Блюменберг Х. Антропологическое приближение к актуальности риторики // Это человек. Антология. - М., 1995. - С.84, 86.

15. **Бартольд В.В.** Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. - Сочинение. Т.5. - С. 68.

16. **Урманбетова Ж.К.** Культура кыргызов в проекции философии и истории. - Бишкек: Илим, 1997. - С. 69.

17. Цитата по кн. Болгонбаевой Б.Д. Духовное наследие в образовательном процессе. - Алматы, 1998. - С. 46-47.

18. Философский энциклопедический словарь. - М., 1987. - С. 782.

19. См.: Философия образования: Состояние проблемы и перспективы // Вопросы философии. - 1995. - №11.

20. См.: **Айтматов Ч.**, **Шаханов М.** Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века): Пер с каз. - Алматы: Раун, 1996. - С. 49-134.

21. 'См. более подробно: Социальная ориентация молодежи Кыргызстана на инженерный труд в конце 80-х и начале 90-х годов (по материалам социологических исследований). — Бишкек, 1991. — С. 6.

22. Отчет за 1997 год по теме: Перемены в процессе трансформации Кыргызского общества: Мониторинг общественного мнения. Научный руководитель профессор К.Исаев. - Б., 1997. Ценность нашей жизни // Слово Кыргызстана. - 8-9 ноября 1997 г.

23. **Шаршембиева Т. Т.** Образование в системе ценностей молодежи (на примере Кыргызстана). Автореферат на соискание ученой степени кандидата социологических наук. - М., 1999. - С.10, 12, 22.

24. Кыргызстан, 1999. Национальный отчет по человеческому развитию. - Б., 1999.-С. 62.

25. **Майор Ф.** Новая страница / Пер. с англ. - М., 1995; **Хюсент.** Образование в 2000 году: Исследовательский проект / Пер. с англ. - М., 1992; **Печчеи А.** Человеческие качества / Пер. с англ. - М., 1995; **Гершунский Б.С.** Россия: Образование и будущее (кризис образования в России на пороге XXI века).-М, 1993.

26. Конституция Кыргызской Республики. - Б., 1992. - С. 61.

27. Национальная стратегия устойчивого человеческого развития в Кыргызской Республике. - Б., 1998.

28. Модель развития социальной сферы Кыргызстана в XX веке. Послание Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева Парламенту и народу Кыргызстана // Слово Кыргызстана. - 18 марта 1998 г.

29. См.: “Кут билим”. - 11 сентября 1999 г.

30. **Абдраимова Р.** Кто выведет из тумана заблуждений // Слово Кыргызстана. 10 сентября 1999 г.

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.С.